

LJUDEVIT GAJ KAO VIŠESTRUKI POBJEDNIK

Ljudevit Jonke

1. – Premda se nedavno navršilo 100 godina od smrti Ljudevita Gaja (1809—1872), vrlo uspješnog organizatora i provoditelja preporodnih ideja u prvoj polovici 19. stoljeća u hrvatskom narodu, ipak je znatan dio njegova djelovanja ostao i do danas zagonetan i nedovoljno provjeren. Pokazuje to u znatnoj mjeri i posljednja knjiga, koja obrađuje i ocjenjuje djelatnost hrvatskog preporoditelja Ljudevita Gaja, a to su »Radovi u povodu 100. godišnjice smrti Ljudevita Gaja«, što ih je g. 1973. izdao u Zagrebu Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu. Ta je knjiga sa 303 strane teksta nastala na temelju referata koje su na znanstvenom skupu u povodu 100. godišnjice smrti Ljudevita Gaja (20. IV. 1872) podnijeli jugoslavenski i neki inozemni povjesničari, probijajući se kroz mnoštvo inicijativa i ostvarenja toga izuzetnog javnog radnika i na književnom i na jezičnom i na kulturnom i na političkom području njegove javne i tajne djelatnosti. Kao što je u uvodnoj studiji »Ljudevit Gaj kao historiografski problem« pokazao ugledni hrvatski povjesničar Jaroslav Šidak, profesor hrvatske povijesti na Sveučilištu u Zagrebu, i danas se može zajedno s njim tvrditi ovo: »Niti nakon tolikih istraživanja koja su književni historičari i zatim povjesničari uopće posvetili objašnjenju ličnosti i djelatnosti Ljudevita Gaja ne možemo na kraju reći da su oni taj rad priveli konačnom završetku. Štoviše, kad bi i sva sporna pitanja bila izvedena na čisto, još bi uvijek ocjena tog čovjeka ovisila o različitim stajalištima koja se izmiču znanstvenom istraživanju kao takovu.«¹

Gaj je u prvom redu bio ideolog, nacionalni i politički, hrvatski, ilirski i jugoslavenski. Stekao je zbog toga ideološkog rada ne samo velike zasluge nego i priznanja, ali i mnogobrojne kritike. Gaj je bio i reformator hrvatskoga pravopisa i utemeljitelj prvoga zajedničkog hrvatskog književnog jezika, i to mu se danas priznaje kao najveća zasluga, ali i današnje ocjene o rezultatima toga njegova rada nisu jedinstvene, nego često romantične i nerealne. Gaj i Karadžić u tom se području izjednačuju s obzirom na sličnu djelatnost među Hrvatima i Srbima, ali i opet mnogi olako prelaze preko značajnih razlika u njihovu djelovanju i postavljanju ciljeva. Gaj je bio i političar, pa je kao takav sjedio neko vrijeme i u zatvoru; upuštao se i u revolucionarne pokušaje oslobađavanja južnih Slavena uz pomoć Rusije, Srbije, poljskih revolucionaraca, ali i među najnovijim rezultatima i istraživača o 100. godišnjici njegove smrti prikazano je to kao politička naivnost i vlastita nesreća. Gaj je bio, navodi se, i u obavještajnoj službi Austrije, Srbije, Rusije, a u isto vrijeme na

¹ Radovi Instituta za hrvatsku povijest, knj. 3, Zagreb 1973, str. 32-33.

vodećim pozicijama u Hrvatskoj. Godine 1839. primio je od austrijskog cara na dar prsten zbog kojeg su se mnogi crvenjeli, a kad su drugi i veći dobili od tog istog austrijskog cara briljantni prsten, to je prihvaćeno kao velika slava. Gaj je dobio na temelju svoje molbe prvu subvenciju od Austrije god. 1847, a poznato je da je neprestano bio u novčanim neprilikama i za svoje i za narodne poslove. Za revolucionarne planove podizanja ustanka u Hrvatskoj tražio je od ruskog cara g. 1838. ništa manje nego 3,000.000 forinti, a od Czar-toryskoga 300.000 franaka, što nije dobio, ali rijetko se tko sjetio da je zbog tih konkretnih ponuda mogao izgubiti glavu. Godine 1847. Gaj je pod nedovoljno poznatim okolnostima ucijenio Miloša Obrenovića za znatnu sumu novca, ali je potrebno reći da je u njegovoj ostavštini sačuvana Gajeva obveznica, kojom jamči da će svojom tiskarom isplatiti dug knezu Milošu. Godine 1836. zamijenio je hrvatsko ime ilirskim imenom, ali je po svojim ostvarenjima stekao nadimak preporoditelja hrvatskog naroda. Zbog uvođenja štokavskog dijalekta ijekavskog izgovora za zajednički hrvatski književni jezik g. 1836. stekao je velike zasluge, ali je ipak g. 1936. hrvatski književnik Miroslav Krleža požalio taj Gajev čin u svojim »Baladama Petrice Kerempuha« ovim stihovima:

*V megli sem videl, videl sem v megli:
seh križnih putov konec i kraj . . .
V meglenom blatu, v pogrebnom maršu,
otkod nas nigda več ne bu nazaj,
Ileri kak pilki, faklonosi,
pokapali su paradno starinsku reč: KAJ.
Kak zvon je KAJ germelo,
kak kres je KAJ plamtelo,
kak jogenj, kak harfa vekomaj,
a oberpilko v gali,
s pogrebnom faklom v roki,
med ilerskim fanti,
mertvečkimi snuboki,
španceral se
doktor Ludwig von Gay.²*

To je veliki ljubitelj svojega kajkavskog dijalekta Miroslav Krleža, sto godina nakon uvođenja štokavskog dijalekta za zajednički književni jezik Hrvata, osjećajno izrekao žalost nad Gajevom odlukom.

Te i takve suprotnosti skupljale su se oko Gaja u tolikoj mjeri da su se vrlo često zbnjivali u ocjenama i historičari i povjesničari književnosti. Do-

² Miroslav Krleža: Balade Petrice Kerempuha, Ljubljana 1936, str. 120-121.

voljno je spomenuti npr. historičara Vasu Bogdanova, kojemu je Gajevo djelo g. 1945. »zakulisna tajna za sve pučke, plebejske pripadnike našega narodnog pokreta ili narodne stranke«, te da Gaj upravlja »pokretom tako, kako bi to odgovaralo interesima Habzburške dinastije i Austrije te ciljevima konzervativne politike«, a g. 1958. vidi u Gaju »pučkog tribuna, koji (pretežno usmeno ilegalno) propagira najšire južnoslavenske koncepcije i zalaže se za sveobuhvatno političko rješenje našeg nacionalnog pitanja pa tim svojim radom uspijeva da ustalasa hrvatske i srpske mase u Hrvatskoj i da predobije znatan broj pristaša gotovo u svim južnoslavenskim zemljama«. ³

2. – Nije moja zadaća da raščinjam i objasnim sve te suprotnosti, koje je ipak znanost do današnjeg dana u najvećoj mjeri objasnila, ali ipak kao jezični stručnjak koji se u novije vrijeme mnogo bavio proučavanjem Gajeve jezične i pravopisne reforme u Hrvata htio bih u ovom prilogu pokazati dokle je došla znanstvena spoznaja o tom pitanju i koliko je ona baš u posljednje vrijeme korigirala prijašnja pogrešna gledišta. Govorim ovdje ne samo o svojim istraživanjima nego i o istraživanjima prof. Dalibora Brozovića, prof. Zlatka Vincea, prof. Milana Muguša, sve o istraživanjima i rezultatima koji su kod nas ipak malo poznati. ⁴ Osnovna pogreška u prosuđivanjima sastojala se u tome što su se početni oblici jezične i pravopisne reforme prosuđivali po završnim ostvarenjima potkraj 19. stoljeća. Ono što je Gaj započinjao 1830. i 1836, kao i ono što je Vuk S. Karadžić započinjao 1814. i 1818, znatno se razlikuje od onoga što je ostvareno devedesetih godina 19. stoljeća. Sve je to bio jedan proces koji se razvijao u etapama što su ih diktirale razvijenije prilike i razvijeniji znanstveni pogledi u kasnije vrijeme. I pravopis iz 1835. i 1836. znatno je drugačiji nego pravopis iz 1892, premda su mu osnovni kriteriji jednak, a isto je tako i književni jezik iz 1836. i književni jezik iz 1892. znatno drugačiji, premda su oba zasnovana na štokavskom dijalektu, ali su im osnovne smjernice bile drugačije. Jedno je trebao biti književni jezik za sve južne Slavene, a drugo književni jezik za Hrvate i ijekavske Srbe na zapadu jezičnog područja. Ali 1892. o pravopisu i o književnom jeziku Hrvata nisu više odlučivali ilirci, nego novi naraštaji koji su o književnom jeziku imali drugačija gledišta nego ilirci. Ti novi naraštaji, odškolorani na jezičnim shvaćanjima Vatroslava Jagića, Đure Daničića, Tome Maretića, Mirka Divkovića i Ivana Broza, zahtijevali su drugačiji tip štokavskog dijalekta nego Lju-

³ Radovi Instituta za hrvatsku povijest, knj. 3, str. 29.

⁴ Usp. npr. rasprave D. Brozovića i Z. Vincea u spomenutim Radovima Instituta za hrvatsku povijest, a od M. Muguša »O Gajevoj kratkoj osnovi«, Kolo, str. 8-10, Zagreb, 1966. str. 254-257. i »Odnos iliraca prema kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika«, Prilozi za VIII. međunarodni kongres slavista u Varšavi, Zagreb, 1973, str. 99-102. A i rasprava »Rast. ostvarenja i suton Zagrebačke filološke škole« u Forumu JA, Zagreb 1975, br. 7-8.

devit Gaj, Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić i Adolfo Veber Tkalčević od god. 1836. pa sve do 1864, kada je Jagić zahtijevao promjenu jezičnoga i pravopisnoga kursa.

Dovoljno je pročitati Gajev tekst »Pravopis« u »Danici« 1835, dakle tada kad je »Danica« još izlazila na kajkavskom dijalektu i kad se upravo pripremao prijelaz na štokavski dijalekt, pa će biti jasno kojom linijom želi Gaj usmjeriti novi književni jezik: »Vsih dobrih domorodcev jedna jedina želja je, da se u staro-ilirskih državah stanujući Slavenci vu književnom jeziku zjedine. Načine vendar, kojimi ovakovo zjedinjenje speljati bi se moglo, vnogovrstne snuju i svetuju. Nekoji štimaju, da bi potrebno bilo odmah jedno narječje poprijeti, i vsim narinuti, i med ovemi zveksinum vsaki svojega sela reč vsim drugim predpostavlja. Drugi opet sude, da se ze vsih sada obstojećih i navadnih narječjih brže bolje jedan književni jezik skroji ili skuje. Prvim odgovarjamo: da književstvo nesme bit spodobno povodnji; a drugim, da nesme biti spodobno kovačiji; stalno uputjeni, da tak živa, kak pisana reč med naravske stvari spada, i da anda vu svem poleg narave obdelavati i ravnati se ima.«⁵ Gaj dakle nije za to da se za zajednički književni jezik Hrvata i ostalih južnih Slavena preuzme jedno narječje, jedan narodni dijalekt koji bi se svima drugim pripadnicima kulturne zajednice nametnuo. To je suprotna misao od one koju je zastupao kod Srba Vuk Stefanović Karadžić zalažući se za novoštokavski dijalekt ijekavskog izgovora. A uskoro će Gaj, potkraj te iste godine, 5. prosinca 1835. u »Proglasu« sasvim jasno reći kako zamišlja taj zajednički književni jezik ne samo za Hrvate, nego i za sve Ilire. kako će od 1836. nazivati južne Slavena: »U Ilirii može samo jedan jezik pravi književni biti, njega netražmo u jednom mjestu, ili jednoj državi, nego u čeloj velikoj Ilirii . . . Naša slovnica i naš rječnik jest čitava Iliria. U tom velikom vrtu (bašći) imade svagdi prekrasnoga cvětja: saberimo sve što je najboljega u jedan vėnac, i ov naroda našega vėnac nigda nepovene, nego će se u napredak sve obilnie i krasnie kititi.«⁶ Pod utjecajem Slovaka Jana Kollára Ljudevit Gaj je prihvatio tezu da postoje četiri slavenska jezika: ruski, poljski, češki i ilirski. Iliri su svi južni Slaveni, pa je prema tome Ilirija čitav slavenski jug na Balkanu. U spomenutom »Proglasu« Gaj nabraja ilirske narode i pokrajine potanko. To su Koruška, Gorica, Istrija, Kranjska, Štajerska, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Dubrovnik, Bosna, Crna Gora, Hercegovina, Srbija, Bugarija i donja Ugarska. »Prestanimo svaki na svojoj struni brenkati, složimo liru u jedno soglasje, jerbo je i ona samo jedina premda su njejne strune, svaka za se više ili manje od prvoga naravskoga glasa odaljene«, sve su to misli kojima

⁵ Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, tečaj I, br. 10-12.

⁶ Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, tečaj I, br. 48 od 5. grudna (prosina) 1835. Isto i u drugoj verziji »Proglasa«, koji je bio priključen u 104. broj Novina Horvatzkih od 29. 12. 1835.

Ljudevit Gaj izlaže plan za jezično i kulturno ujedinjenje svih južnih Slavena. Takav jezik i takvu kulturnu zajednicu počinje Gaj ostvarivati već na početku g. 1836. u »Novinama ilirskim« i u »Danici ilirskoj«.

3. – Vuk S. Karadžić imao je o tom drugačije mišljenje, pa je čak i polemizirao s takvim stajalištem. No u zagrebačkom »ilirskom krugu« Gaj je imao mnogo istomišljenika, a najvažniji su mu bili gramatičari Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić. Babukić u uskoj suradnji s Gajem već u 10. broju »Danice ilirske« g. 1836. počinje objavljivati prvu gramatiku novoga književnog jezika pod nazivom »Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga«. To je gramatika štokavskoga dijalekta s nekim starijim jezičnim osobinama. Nije dakle gramatika novoštokavskog dijalekta kakvu je već 1818. objelodanio Vuk S. Karadžić. Nije to još ni gramatika izričito ijekavskog izgovora, kao što je Karadžićeva. Ljudevit Gaj je htio premostiti razliku između jekavskog, ekavskog i ikavskog izgovora uvođenjem slova *ě* koje bi moglo označavati i ijekavske i ekavske i ikavske refleksije toga starog glasa. Stoga je on već u 10. broju »Danice« godine 1835. objavio članak »Pravopis«, u kojem se zalaže za pisanje toga slova, a taj »zaznamenuvani *ě* vsaki poleg lastovite navade svoje zgovarjati može«. To znači da ekavac može riječ *děd* čitati *ded*, ikavac *did*, a ijekavac *djed*.⁷ Istu takvu misao unosi i u svoju »Osnovu slovnice« Vjekoslav Babukić ovim riječima: »Naša namjera ovdě nije predpisavati ljudem zakonc, kako imaju taj zabilěženi *ě* u obćem i prostom razgovoru izgovarati, nek' ga svaki izgovara kako mu drago; ali za volju sloge ilirske potrebno jest, da se u pismu jednako uvěk *ě* piše.«⁸ Tek je Antun Mažuranić g. 1839. u svojim »Temeljima ilirskoga i latinskoga jezika« dopunio ove misli s preporukom za ijekavsko čitanje toga glasa: »Ovaj zabilěženi *ě* može svaki po volji na svoj način izgovarati, samo da se u pismo jednosličnost uvede; premda bi dobro bilo uvěk, a osobito u čitanju i u školah već iz toga kano *ie* ili *je* izgovarati ga, da se tim laglje zapamtiti može, gdje se pisati ima.«⁹ Prema tome je jasno da je ilirski književni jezik bio ne samo štokavski nego i ijekavski.

Gaj, Babukić i Mažuranić ne preporučuju dakle za književni jezik neki određeni novoštokavski ijekavski narodni govor, nego žele na osnovi štokavskog dijalekta stvoriti takav književni jezik kojim će se moći služiti svi Iliri. Stoga preporučuju da se u deklinaciji imenica muškoga, ženskoga i srednjega roda, u dativu, lokativu i instrumentalu množine zadrže stariji oblici (*ženam*, *ženah*, *ženami*) umjesto novoštokavskih (*ženama* za sva ta tri padeža) u uvjerenju da su ti oblici pristupačniji većini Ilira, osobito kajkavcima i čakavcima. Sa sličnim su namjerama preporučili i za genitiv množine nastavak *-ah* (*ženah*, *juna-*

⁷ Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, tečaj I, br. 10. od 14. ožujka 1835, Zagreb.

⁸ Vjekoslav Babukić: Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga, Zagreb 1836, str. 38.

⁹ Antun Mažuranić: Temelji ilirskoga i latinskoga jezika, Zagreb 1839, str. 5.

kah) umjesto novoštokavskog nastavka *-ā* (*žénā, junákā*), jer su ga nalazili i u štokavskim i u neštokavskim govorima i tiskanim djelima. A u pogledu rječničkoga fonda nisu se oslanjali samo na štokavski, nego i na kajkavski, čakavski i na mnoge novotvorine.

4. – U oduševljavanju zbog zajedničkog književnog jezika ilirci su prihvatili takav tip jezika, ali su Gaj, Babukić i Mažuranić ubrzo naišli na otpor. Književnici oko zadarskog književnog časopisa »Zora dalmatinska«, a osobito njezin urednik Ante Kuzmanić nisu htjeli napustiti svoj ikavski književni jezik, a ni Gajevu reformu pravopisa, jer su upravo nedavno u sjevernoj Dalmaciji i sami reformirali grafiju po dijakritičkom načelu, ali ne tako dosljedno kao Gaj i Ilirci. I nastadoše borbe u kojima su ilirci dugo bili nepopustljivi. Ali nije popuštao ni Kuzmanić. U prvi mah preporučuje ikavski i ijekavski govor kao književni, ali odbacuje pisanje slova *ě*: »Dok naši mudraci ne uznađu za to zgodnu upravu, ja velim da imamo u oba naričja pisati; tako i jednoj i drugoj strani ugađamo, i možemo se sve jednako razumiti.«¹⁰ Kasnije se ipak sve više opredjeljuje za ikavicu s obrazloženjem da je ikavski govor proširen »ne samo po najvećoj strani naše Dalmacije, nego i po Bosni i po Vojničkoj krajini i Slavoniji . . . Ne bi li dakle pravednije i mnogo bolje bilo raditi, da se ovaj najslađi, i s knjigom međ ostalim najbogatiji govor na književni jezik uzdigne?«¹¹ Uz Kuzmanića pristaje i gramatičar Šime Starčević i neki drugi Dalmatinci, pa dolazi i do žučnih polemika i pravih uvreda na račun zagrebačkih iliraca, dakle i Gaja. Oспорava se ilircima da su oni pravi predstavnici Hrvatsva, pa im se zbog napuštanja hrvatskog imena i preuzimanja zajedničkog ilirskog imena predbacuje da su oni zapravo Sutlo-Savo-Dravci i da nemaju pravo govoriti u ime cijelog hrvatskog naroda.¹² A i predstavnik tzv. Riječke filološke škole književnik Fran Kurelac vrlo oštro napada Gaja i ilirce zbog njihova jezika i pravopisa, ocjenjuje ih kao magarce i narodne uskoke, izdajice. Protivi se oštro genitivu množine na *-ah*, piše protiv njega čitavu raspravu, napada Gaja kao diktatora,¹³ ilirsko nastojanje oko zajedničkog književnog jezika naziva buncanjem. Kurelac dijeli Hrvate na prave i lažne. Ilirci pripadaju među lažne Hrvate, među nazovi-Hrvate, uskoke, laži-Hrvate: »er nazovi-hrvatske strane, duhom uskočkim bėsne, trkimize u tabor se srbski, još dalji od hrvatskoga, zaletiše, te srbišu kako umědu: halavo i traljavo . . . er uskoci ničesa tako duboko iz uma ne meću nego ono, što su bili.«¹⁴

¹⁰ Zora dalmatinska, Zadar 1844, br. 1.

¹¹ Glasnik dalmatinski, Zadar 1850, br. 46.

¹² Zora dalmatinska, Zadar 1846, str. 369-370.

¹³ »U Gajovima rukama, čto je knjige, žazlo veliteljsko; te vsi kao slěpi uzanj«, piše Kurelac u knjizi »Recimo koju«, na str. 120-122.

¹⁴ Recimo koju, Karlovac 1860, str. 158. i dr.

Ali u kritiku Gaja i Iliraca upustio se i ugledni srpski jezični i pravopisni reformator Vuk Stefanović Karadžić. U prvom redu on se protivi ilirskom imenu za južne Slavene, a zatim ne slaže se ni s Gajevom koncepcijom o ilirskom književnom jeziku, a ni s Gajevom reformom ilirske grafije. Umjesto ilirskog imena predlaže za sve štokavce srpsko ime, a Hrvati su mu samo čakavci. Slovo *ě* i njegova namjena pogrešni su i pridonose kvarenju jezika. »U ovakijem događajima griješe i naša braća Rimskoga zakona *pišući* jedno samoglasno slovo *ě* na onakijem mjestima gdje su po narodnome govoru *dva* sloga«, piše Karadžić g. 1845. u štampanom pismu Platonu Atanackoviću.¹⁵ A u polemici s Vjekoslavom Babukićem g. 1846. ponavlja tu misao, osobito o kvarenju jezika,¹⁶ dok u »Poslanici Anti Kuzmaniću u Zadar« g. 1847. sumira svoje poglede o grafiji i o jeziku iliraca hvaleći Kuzmanića i kritizirajući ilirce. Bolje je, veli Karadžić, pisati ikavski, kao što radi Kuzmanić, nego kvariti narodni jezik i grditi njegovo blagoglasje, kao što rade ilirci.¹⁷ Ni Gajeva latinička slova, po Karadžićevu mišljenju, nisu dobra, pa će on do kraja 1847. pokazati ogled ili probu nove grafije, koja će obuhvatiti osam novih slova prema ilirskima *dj* ili *gj*, *ž*, *lj*, *nj*, *ć*, *č*, *š* i *dž* s potpunim izostavljanjem slova *ě*. U spomenutoj »Poslanici Anti Kuzmaniću u Zadar« Karadžić sasvim osuđuje Gajevu »miješanje narječja«, osobito zadržavanje u književnom jeziku starijih jezičnih elemenata (*ženah*, *ženam*, *ženami*) i čitanje slova *ě* na tri moguća načina. Potrebno je držati se izvornog narodnog jezika štokavskog dijalekta.

A Karadžić je već u to doba bio ugledan i moćan kulturni radnik ne samo među Srbima nego i među Hrvatima. Živeći u Beču uspio je 1850. okupiti na dogovor neke ugledne hrvatske i srpske književnike i učenjake, a i jednoga Slovenca, svojeg istomišljenika Franju Miklošiča, da rasprave pitanja o hrvatskom i srpskom književnom jeziku i da donesu zaključke o njegovu budućem razvoju. Od uglednih iliraca bili su prisutni pjesnik Ivan Mažuranić, dramatičari Dimitrije Demeter i Ivan Kukuljević Sakcinski. Ali glavni ilirski jezični stručnjaci Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić, Bogoslav Šulek i sam osnivač novijega hrvatskog književnog jezika Ljudevit Gaj nisu bili prisutni. Tako je onda 28. ožujka 1850. primljen tzv. Bečki književni dogovor koji je kodificirao osnovna Karadžićeva gledišta i odbacio poznatu nam Gajevu koncepciju o književnom jeziku. Prihvaćena je grafija bez slova *ě*, odbačeni su stariji imenički oblici za množinu, napušten je genitiv množine na *-ah* i popratni samoglasnik uz vokalno *r*; valja stvarati zajednički književni jezik samo za Hrvate i Srbe, a nikako ne treba »miješati narječja«, da upotrijebim

¹⁵ Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka S. Karadžića, knjiga treća, Beograd 1896. str. 155. i 156.

¹⁶ Vjekoslav Babukić: Nekoliko rečih o pravopisu, Zagreb 1846, str. 3-12.

¹⁷ Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka S. Karadžića, knjiga treća, Beograd 1896. str. 304-309.

poznati nam već Karadžićev termin. U 1. točki govori se doslovno: »ne valja miješajući narječja graditi novo, kojega u narodu nema, nego da je bolje od narodnijeh narječja izabrati jedno da bude književni jezik«, a to je novoštokavski dijalekt ijekavskog izgovora (*dijete, djeca*).¹⁸ To je svakako potpuna pobjeda Karadžićevih pogleda, ali izvojevana izvan Hrvatske i bez pristanka ilirskih teoretičara i praktičara. Ljudevit Gaj je objavio Književni dogovor u svojim »Narodnim novinama« u 300. broju godine 1850, ali se ogradio od njega ovim riječima: »Vrieme će na skoro pokazati jeda li je ovaj priedlog praktičan i vodi li u današnjem našem položaju k ožudjenoj slozi i jednakosti, ili pak naprotiv još k većem ciepanju i književnom razdoru.«¹⁹ Gaj dakle shvaća Književni dogovor samo kao *priedlog*, a i tako su to shvatili i njegovi suradnici i prijatelji, pa se u jezičnoj praksi nije ništa promijenilo. Književni dogovor dat će svoje rezultate tek za četrdesetak godina.

5. – Gaj nije bio samo pojedinac koji se sâm borio za svoju koncepciju književnog jezika; uz njega je bio čitav zagrebački kulturni krug, tzv. Zagrebačka filološka škola, kojoj su bili na čelu Ljudevit Gaj, Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić, Bogoslav Šulek i od mlađih Adolfo Veber Tkalčević. Svi su ti uglednici pisali jezične rasprave, polemike, gramatike i sasvim su osvojili položaje u školstvu i u javnoj upravi i u književnosti. Uz njih je bio i mladi učejak Vatroslav Jagić koji odrješito brani njihova shvaćanja. Ljudevit Gaj je uporan borac za svoja shvaćanja, bori se do posljednjeg mogućeg časa, ali kadšto i popušta u pojedinostima kada je potrebno, nakon određenog vremena i razvoja. Vjekoslav Babukić polemizira s Karadžićem i sa »Zorom dalmatinskom«, nakon prve ilirske gramatike g. 1836. postavlja sebi velik zadatak da napiše kompletnu gramatiku ilirskoga književnog jezika. I zaista, god. 1854. izdaje Babukić potpuno po ilirskoj tradiciji veliku »Ilirsku slovniciu« na 444 strane, prvu hrvatsku gramatiku koja navodi primjere iz hrvatskih književničkih tekstova starije i novije književnosti. I Bogoslav Šulek piše mnoge jezične rasprave, polemizira s gledištima Vuka Karadžića i izdaje god. 1860. velik »Němačko-hrvatski rěčnik«, koji je u znatnoj mjeri purificiran prema Karadžićevu »Srpskom rječniku« iz 1818. i 1852, a god. 1874/5. izdaje u dvije knjige veliki »Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja« koji je u znatnoj mjeri obogatio hrvatsku znanstvenu terminologiju. Godine 1859. Antun Mažuranić izdaje »Slovniciu hěrvatsku za gimnazije i realne škole«, a iste godine izlazi i Veberova »Skladnja ilirskoga jezika za srednja učilišta«, prva sintaksa hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. Sve se to zbiva poslije austrijske zabrane ilirskoga imena 1843. i poslije Bečkoga književnog dogovora 1850, što jasno dokazuje da se ni Gaj ni ilirci ni poslije 1850. ne predaju, nego

¹⁸ O. c., str. 299-303.

¹⁹ Narodne novine, Zagreb 1850, br. 300, str. 332.

se bore za svoju koncepciju književnog jezika. Adolfo Veber Tkalčević izdaje čak g. 1871. »Slovnícu hěrvatsku za srednja učilišta« po Gajevoj koncepciji književnog jezika i ponavlja je u drugom izdanju 1873. i tek u trećem izdanju 1876. napušta neke ilirske osobine književnog jezika. Zbog te upornosti iliraca i njihovih književnika čak je i potpisnik Bečkoga književnog dogovora, pjesnik Ivan Mažuranić, kao hrvatski kancelar 29. listopada 1862. službenom naredbom propisao za škole ilirsku ortografiju. Ljudevit Gaj je umro g. 1872. kao pobjednik, jer je i po Veberovoj »Slovnici« i po Mažuranićevoj odluci i po radovima spomenutih iliraca ilirski tip književnog jezika vladao tada u Hrvatskoj. Branio ga je nešto prije čak i Vatroslav Jagić g. 1859. u »Narodnim novinama« člankom »Quomodo scribamus nos?«²⁰

6. – Sve je to teklo bez većih smetnja dok se nije godine 1864, kad je umro Karadžić, pojavio Vatroslav Jagić i svojom raspravom »Naš pravopis« podvrgao kritici ilirski pravopis priključujući se uglavnom idejama Vuka Stefanovića Karadžića. Ta je rasprava izašla u zagrebačkom znanstvenom časopisu »Književnik« i u njoj Jagić zastupa uređenje književnog jezika samo za Hrvate i Srbe, te odbacuje neke ilirske značajne pravopisne osobine, kao npr. pisanje slova *ě*, pisanje popratnog samoglasnika uz vokalno *r*, odbacuje i nastavak *-ah* u genitivu množine, a izjašnjava se i za ublaženu etimologičnost prema zaoštrenoj ilirskoj etimologičnosti. Odmah su Jagiću dosta oštro odgovorili Adolfo Veber²¹ i Bogoslav Šulek,²² tako da je V. Jagić i g. 1864. i 1866. morao svoje dvije školske knjige (»Priměri starohěrvatskoga jezika« i »Uvod i priměri staroslověnski«) odštampati po ilirskom pravopisu. Ali je Jagić svojom raspravom ipak ozbiljno naćeo pravopisni i jezićni problem tadašnje Hrvatske i pocijepao ilirce, jer su neki, manje poznati pristali uz njega. Veber mu je doduše prigovorio da želi uvesti novi pravopis u Hrvatskoj, iako je ilirski već dobro afirmiran. Stoga Veber i dalje objavljuje »Slovnícu hěrvatsku« (1871. i 1873) po ilirskom pravopisu i jeziku. A Lj. Gaj je već od 1872. mrtav.

Samo nevolja je bila u tome što se u javnom tisku pored ilirskog pravopisa pojavio i Jagićev i Daničićev (u Akademiji, osnovanoj 1867), pa se to teško podnosilo. Nitko nije htio popustiti. Stoga je hrvatska vlada za bana Mažuranića g. 1877. povjerila zemaljskom školskom odboru, kojemu je bio predsjednik nekadašnji potpisnik Bečkoga književnog dogovora Ivan Kukuljević, da razmotri mogućnost rješavanja pravopisne i jezićne problematike. Školski odbor je imenovao posebni pravopisni pododbor, kojemu je određen kao predsjednik Adolfo Veber Tkalčević, sa zadatkom da izradi školski pravopis »pre-

²⁰ Vidi »Književni jezik u teoriji i praksi« Ljudevita Jonkea, Zagreb 1965, str. 19, 69, 70.

²¹ A. Veber: O našem pravopisu, Književnik 1864. i Glasnoša 1864, Zagreb.

²² B. Šulek: Obrana ahavca, Zagreb, Književnik 1864.

ma smjeru ciele literature hrvatske ovoga vieka na osnovu etymologije, ali uza to da se ne zametnu glasovni zakoni jezika hrvatskoga, prema kojima se je jezik faktično razvio«. ²³

Pravopisni pododbor, u kojem su pored Vebera bili ugledni tadašnji hrvatski znanstveni i stručni radnici, donio je zaključak da ilirski pravopis treba u nekim pojedinostima popraviti: prvo, treba napustiti pisanje slova *ě* i umjesto njega pisati *ie*, *je* (*diete*, *djeteta*); drugo, treba napustiti pisanje mukloga *è* uz samoglasno *r* (*prst* mjesto *pèrst*); treće, treba ublažiti, ali ipak zadržati etimološki pravopis; i napokon, valja donijeti jasne propise o pisanju negacije i tuđih riječi. Pododbor je predao svoj elaborat školskom odboru, a ovaj ga je popratio bilješkom da je »stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga premalo još iztražena«, te ga predao zemaljskoj vladi Hrvatske. Prijedlog toga novog pravopisa nekako je najbliži prijedlogu Vatroslava Jagića iz god. 1864. Adolfo Veber je prema tome prijedlogu izdao i svoje treće izdanje »Slovnice hrvatske«, ali zemaljska vlada nije prihvatila prijedlog školskog odbora, nego je g. 1892. povjerila prof. Ivanu Brozu da za škole izradi pravopis po fonetskom načelu Karadžića i Daničića, kakav je već bio prihvaćen g. 1880. u Jugoslavenskoj akademiji u izdanju »Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika« i za koji su se uz Daničića osobito zalagali Mirko Divković, Tomo Maretić i Ivan Broz. Tako je završena gotovo stoljetna borba oko pravopisa i jezika pobjedom novoštokavaca. Ali, dakako, samo u načelu. Mnogi elementi ilirskog tipa književnog jezika zadržani su u tom novom književnom jeziku sve do danas.

7. – Mislim pod tim u prvom redu na stručne termine, na kajkavizme i čakavizme, na bohemizme i na mnoge kovanice. Za stručnu i znanstvenu terminologiju u doba osnivanja modernog hrvatskog sveučilišta osobito je zaslužan Bogoslav Šulek svojim rječnicima i raspravama, osobito »Njemačko-hrvatskim rječnikom« iz god. 1860. i »Hrvatsko-njemačko-talijanskim rječnikom znanstvenoga nazivlja« iz god. 1874/75. Mažuranić-Užarevićev »Njemačko-ilirski slovar« iz god. 1842. i Karadžićev »Srpski rječnik« iz 1818. i 1852. nisu više dostajali za razvijeni privredni, politički i kulturni život, koji upravo priprema osnivanje visokih škola, sveučilišta (1874) i Akademije (1867), pa je to potaklo zagrebačke stručnjake, među njima Franju Račkoga, Vatroslava Jagića, Bogoslava Šuleka, Josipa Torbara, Franju Erjavca i dr., da zajednički porade na izrađivanju terminološkog rječnika, te su g. 1865. povjerili uređivački posao Bogoslavu Šuleku, koji je pod svojim imenom izdao g. 1874/75. »Rječnik znanstvenoga nazivlja« u dvije knjige, te je tako pomogao pri stvaranju potrebne nove stručne i znanstvene terminologije. »Sastavljajuć ovaj rječ-

²³ Ladišlav Mrazović: Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa, Vienac, Zagreb 1877. br. 11, 13, 14.

nik«, piše u predgovoru B. Šulek, »nastojao sam što se više može upotrebljavati prave narodne riječi, a gdje sam mislio, da hrvatski narod neima svoje riječi, ili gdje je nisam mogao doznati, pozajmio sam ju od srodnih slavenskih plemenah, kad mi se je učinila, da je prema našem govoru; al sam uvijek zabilježio jezik, od kojega je posuđena, da se znade kojega je porekla . . . Ondje, gdje u slavenskih plemenah nenađoh pomoći, nastojah stvoriti primjereni naziv; al opet nisam sve poprieko prevodio, nego samo ono, za što sam mislio, da bi se moglo čisto hrvatski izraziti.« Tako su onda u hrvatski književni i stručni jezik 19. stoljeća prodrli mnogi slavizmi, bohemizmi, rusizmi, polonizmi, kajkavizmi, čakavizmi i nove kovanice. Praksa ih je širokogrudno primila, ali su ih potkraj 19. stoljeća vukovci počeli zanemarivati, pa je i sam Daničić kao prvi urednik Akademijina »Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika« isključio iz grude za taj rječnik Šulekove rječnike, ali su kasniji urednici, npr. Budmani i Maretić napustili tu ogradu. Maretić je i u svojem »Jezičnom savjetniku« g. 1924. odobravao mnoge Šulekove riječi i izraze, a i sam prof. Aleksandar Belić g. 1951. u svojoj knjizi »Oko našeg književnog jezika« odobrava i kajkavizme i čakavizme u našem književnom jeziku ovim riječima: »Prema tome, ja mislim da u slučajevima potrebe reči mogu biti pozajmljene ne samo iz štokavskog nego i iz čakavskog i kajkavskog dijalekta, ali moraju dobiti odeću književnog jezika.« Tako misle danas gotovo svi hrvatski lingvisti, a i mnogi književnici, npr. Sl. Kolar, M. Krleža, D. Ivanišević i dr. A to je i opet pobjeda Gajeva shvaćanja da štokavski književni jezik treba stvarati i s pomoću kajkavskog i čakavskog jezičnog blaga.²⁴

Šulek je često išao predaleko, stvarao je riječi koje i nisu bile potrebne, zadržao je i od evropeizama, pa ih je bez potrebe prevodio, ali je u oba svoja rječnika očitovao dobar puristički osjećaj odabirajući naše domaće riječi umjesto stranih, više nego Karadžić, pa nam preporučuje *most* umjesto *čuprije*, *peć* umjesto *furune*, *stroj* umjesto *makine*, *sajam* umjesto *vašara*, *stube* umjesto *basamaka* i t. sl. Zbog toga je i dobio velika priznanja i od Vatroslava Jagića i od Petra Budmanija i od Aleksandra Belića i od Petra Skoka. Petar Skok je g. 1953. nazvao Šuleka jezičnim genijem koji se po zaslugama može usporediti s Vukom Stefanovićem Karadžićem, a Aleksandar Belić je rekao za njegov rad u jezičnom području da je »imao eposalni značaj«.²⁵

8. – Gaj je pobjeđivao i pobijedio na mnogim, i to glavnim linijama jezične i pravopisne politike. Dok je bio živ, a to znači i g. 1872, u hrvatskim su se školama upotrebljavale gramatike Gajeva, tj. ilirskoga tipa književnog jezika i pravopisa, po Veberovoj »Slovnici hrvatskoj« iz g. 1871. i 1873, a od 1877.

²⁴ Ljudevit Jonke: Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća, Zagreb 1971, str. 161-178. — Isti: Književni jezik u teoriji i praksi, Zagreb 1965, str. 125-163.

²⁵ Aleksandar Belić: Oko našeg književnog jezika, Beograd 1951, str. 127.

do 1892. po nacrtu novoga pravopisa iz g. 1877, koji vlada nije usvojila, i po Veberovoj »Slovnici hrvatskoj« iz g. 1876. koja je anticipirala neke zaključke pravopisnog pododбора. Pravopis i jezik u književničkim krugovima doživio je neke korekture već 1848. i 1864. nastojanjima Bogoslava Šuleka i Vatroslava Jagića. Ali i poslije g. 1892, kad je izašao Brozov »Hrvatski pravopis«, i poslije 1899, kad je izašla Maretićeva »Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika«, u hrvatskom su književnom jeziku sve do danas ostale mnoge riječi koje su stvorili ili preporučili ilirski jezikoslovci, kao što su npr. *kisik, vodik, dušik, ugljik, nikalj, pojam, dojam, djelatan, djelatnost, doživotan, smjer, sustav, svježina, uloga, uzajamnost, krajolik, nakladnik, ličiti, ogavan, stroj, tlak, tlakomjer, bakljada, sveučilište, snimak, pokus, predjel, časopis, obzor, okolnost, brojka, uvid, pogon* i tolike druge. Neke su od njih preuzete i u srpski književni jezik.

Hrvatske granice prešla je i Gajeva grafija, koja je doživjela male promjene prema onoj iz 1836. Oko latiničke grafije za potrebe hrvatskoga književnog jezika mučili su se bez uspjeha kroz nekoliko stoljeća mnogi naši kulturni radnici, npr. Budinić u 16. stoljeću, Vitezović u 17. stoljeću, Patačić u 18. stoljeću, pa i Vuk Karadžić u 19. stoljeću. Gajevu su grafiju, koju je on stavio na dnevni red već 1830. u »Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisanja« usvojili postepeno svi Hrvati, pa i Slovenci prilagođenu glasovnom sistemu svojega jezika (»gajica«), a i Srbi, Muslimani i Crnogorci kada pišu latinicom. Gaj je i u tome potpuni pobjednik.

A i ilirska ideja – nije li i ona preteća jugoslavenske ideje? Ne samo da jest, nego je i ilirski pokret, koji želi sačuvati sva narodna imena. a ilirsko ime upotrebljavati samo kao zajednički nazivnik, zapravo prvi svjesni jugoslavenski politički pokret u čitavoj povijesti južnoslavenskih naroda. Ilirsko je ime, dakako, pogrešno odabrano, Austrija ga je g. 1843. i zabranila, ali je šezdesetih godina zamijenjeno novijim, jugoslavenskim imenom; pogrešno je zamišljena i koncepcija zajedničkog i jedinstvenog književnog jezika za sve južne Slavene, ali je i to boljim upoznavanjem problematike korigirano donekle potkraj 19. stoljeća, ali konačno ipak tek u socijalističkoj Jugoslaviji. Težnja za samostalnošću jugoslavenskih naroda ne samo u kulturnom nego i političkom pogledu dovela je Ljudevita Gaja i među revolucionare, premda to neki historici ne priznaju. Ljudevit Gaj je triput dolazio u Beograd, i to g. 1846. i 1847, za vladavine Aleksandra Karađorđevića, te je stupio u razgovore i pregovore o rješavanju južnoslavenskog pitanja sa srbijanskim političarima. Slao je u Beograd i svojeg povjerenika Stjepana Cara koji je stupio u vezu s Františekom Zachom, poljskim revolucionarom i srpskim pouzdanikom. Dogovor se po Zachovu svjedočanstvu odnosio na ovih pet pitanja: 1) pitanje jedinstva svih južnih Slavena pod dinastijom Karađorđevića i ustavnim uređenjem države; 2) pitanje nenasilnog postupka pri pretvaranju evropske Turske u sla-

vensku državu; 3) pitanje Srbije kao jezgre nove države, a tim i reprezentanta diplomatskih interesa svih južnih Slavena; 4) pitanje priključenja Bosne Srbiji u harmoničnom takmičenju Hrvata i Srba; 5) pitanje nezavisne i političke aktivnosti nove formacije, koja ne traži oslonac ni u Austrije ni u Rusije, nego po potrebi u Engleske i Francuske. Nakon tri boravka Lj. Gaja u Beogradu Gaj nije postigao nikakva većeg uspjeha, jer se Srbija orijentirala u drugom pravcu. Bila je to svakako revolucionarna djelatnost i potrebno ju je takvom i ocijeniti, jer postoje pisani dokumenti, kao što pokazuje Václav Žáček.²⁶

Ako bismo na kraju željeli naglasiti koja je najveća Gajeva pobjeda, mogli bismo je ukratko formulirati ovako: Ljudevit Gaj i njegov ilirski pokret, koji se pretvorio u hrvatski narodni preporod, premda je 1836. započeo pod ilirskim imenom, — ipak je kasnije pod hrvatskim imenom formirao modernu građansku hrvatsku naciju. Tu su neke prividne protuslovnosti kakvih ima u Gaja dosta, pa zbunjuju često neke hrvatske povjesničare. U sumnji između špijunaže i revolucionarstva oni se opredjeljuju za špijunažu, što baš nije uvjerljivo.

Svakako, Ljudevit Gaj je o svojim političkim djelatnostima često i mnogo šutio. Nije mu ni preostajalo drugo kao pripadniku pokorenog malog hrvatskog naroda u moćnoj i zapravo apsolutističkoj carskoj monarhiji, ako se htio sačuvati od progona i uništenja.

²⁶ Václav Žáček: Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom, Radovi 3 Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb 1973, str. 139-159.

JEZIČNA KULTURA

Radoslav Katičić

U časopisu posvećenom jezičnoj kulturi potrebno se od vremena do vremena zapitati i o tome što je ona zapravo i koje su joj bitne značajke. Nije tu moguće njegovati ako se temeljito ne razmišlja o njezinoj naravi. U prvim su godištim Jezika o tome pisali veliki naši učitelji, prva imena tadašnje naše filologije.¹ A Ljudevit Jonke, koji je baš tada bio preuzeo katedru suvremenoga književnog jezika, uveo je u svoja rasuđivanja načelo elastične stabilnosti te je upravo na njemu zasnovao svoje shvaćanje jezične kulture.² Kao bivši

¹ Usp. Petar Skok, *O jezičnoj kulturi*, Jezik, I, str. 3-9. i str. 32-38; Antun Barac, *Ispravljajući zadaća*, isto, str. 129-132; *Vlastitim tragovima*, Jezik, II, str. 33-36; Stjepan Ivšić, *iz najnovije historije našega pravopisa*, isto, str. 36-43.

² Usp. Ljudevit Jonke, *O slobodi i postojanosti književnog jezika*, Jezik, I, str. 65-68.